

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. І.ФРАНКА

На правах рукопису

ББК 87.3 (4 УКР) – 8

СТАРОВОЙТ

Олександр Миколайович

**РЕЛІГІЙНЕ ВІЛЬНОДУМСТВО ЯК ПРОЯВ
КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТ.
(СТЕФАН ЗИЗАНІЙ)**

Спеціальність 09.00.05 – історія філософії

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Львів - 1997

Дисертацією є рукопис.

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00752145 (0)

Робота виконана в Інституті української філософії
ім. І. Крип'якевича НАН України

Науковий керівник - кандидат філософських наук
І. В. Паславський

Офіційні опоненти: - доктор філософських наук,
професор **В. С. Горський**
кандидат філософських наук,
професор **А. В. Яртись**

Провідна організація - Інститут філософії
НАН України

Захист відбудеться "16" квітня 1997 р. о
15 год. на засіданні Спеціалізованої Вченої Ради
К. 04.04.13 у Львівському державному університеті ім. І. Франка
(290002, м. Львів, вул. Університетська, 1, ауд. N 301).

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці
Львівського державного університету (м. Львів, вул. Драгома-
нова, 5).

Автореферат розіслано "___" _____ 1997 р.

Вчений секретар

Спеціалізованої вченої ради

кандидат філософських наук

А. Т. Нечипорук

AB 37.200

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. На всіх етапах розвитку людської цивілізації релігія відігравала надзвичайно важливу роль, бо виступала як основна форма суспільної свідомості, як втілення культури і духовності взагалі. Суспільно-політичний і культурний прогрес Європи немислимий поза релігійним началом, яке в останні два тисячоліття репрезентує християнство. Кожна європейська нація у своєму розвитку зазнала впливу християнського духа. Україна тут не становить винятку. Особливе місце займає релігійний фактор в середньовічному суспільстві, коли мораль, мистецтво та наука були невіддільними від церкви. Суспільні та політичні рухи найчастіше формувалися на релігійній основі, проявлялися в теологічній формі. Це добре видно на прикладі України, вся історія якої від Середніх віків до Нового часу пройшла під знаком боротьби під різними релігійними гаслами.

Показовим у цьому відношенні є період кінця XVI - першої половини XVII ст., коли Україна переживала значне суспільно-культурне піднесення, яке М.Грушевський окреслив як "перше наше культурно-національне відродження". Це був період, коли українське суспільство нарешті пробудилося від довгої середньовічної сплячки і прискореними темпами стало надолужувати прогаяне в царині культури. Відчутні якісні зрушення відбулися практично в усіх галузях духовного життя, в тому числі і в сфері філософії. Це був період, коли істотно розширилися ідейно-світоглядні горизонти освічених верств України, а філософська культура українського народу підняла-

АН України

ся на новий, вищий щабель свого розвитку. Необхідно, однак, підкреслити, що спосіб філософського мислення в цей період був органічно пов'язаний з теїстичним світобаченням, а філософська культура - з релігією. Інакше кажучи, онтологічною канвою духовної культури України того часу був світогляд релігійно-філософського змісту. Саме цим пояснюється той факт, що в ідейній боротьбі кінця XVI - початку XVII ст. релігійна полеміка займала центральне місце. В розвитку релігії як світогляду і способу світосприймання важливе місце займає релігійне вільнодумство - специфічний прояв суспільної думки, який виявляє критичне ставлення до традиційних (офіційних) релігійних поглядів, намагається переосмислити їх. І саме у окреслений період в Україні з'являється плеяда оригінальних релігійних вільнодумців, вчення яких становить цілий духовний пласт, своєрідний напрям у тогочасній суспільно-політичній, філософській та релігійній думці.

Найяскравішим представником цього напрямку був український культурно-освітній та релігійний діяч того часу, автор ряду релігійно-філософських творів, один з провідних ідеологів братського руху Стефан Зизаній. Ще за життя він був охрещений своїми противниками як "преступник закона і начало еретичеству" і з такою опінією увійшов в історію української культури.

Основним стрижнем ідейно-релігійної боротьби в Україні кінця XVI - першої половини XVII ст. була полеміка між православ'ям і католицизмом. Спричинена вона феноменом Берестейської унії 1596 р. і з часом переросла у відкрите протистояння. Але, будучи об'єктивно зумовленим, це духовне протистояння було історично необхідним. У силу цих об'єктивних

історичних обставин ідейно-релігійна боротьба між православ'ям і католицизмом кінця XVI - початку XVII ст. займала центральне місце в усіх дотеперешніх студіях цієї доби. Але при цьому на узбіччі наукових інтересів дослідників залишалися інші аспекти духовного життя українського суспільства того часу, в тому числі феномен релігійного вільнодумства. Тим часом для більш повного уявлення про духовний світ української людини на зламі XVI-XVII ст. важливо з'ясувати, яке місце в міжконфесійній боротьбі того часу посідає релігійне вільнодумство і яке його відношення до обидвох традиційних релігійних течій - католицизму і православ'я. При цьому безсумнівний науковий інтерес представляє не тільки сама постать Стефана Зизанія як найбільш яскравого вітчизняного представника цього явища, але і та роль, яку в цілому зіграло релігійне вільнодумство у становленні ідеології першого українського культурно-національного відродження. Саме ці аспекти феномену релігійного вільнодумства та його проявів у конкретних умовах України кінця XVI - початку XVII ст. ми обрали за предмет дослідження.

Стан дослідження проблеми. На жаль, доводиться констатувати, що питання, пов'язані з релігійним вільнодумством та його конкретними проявами в суспільній свідомості України кінця XVI - першої половини XVII ст., цікавили вітчизняних дослідників лише принагідно, як правило, в зв'язку з дослідженням різного роду реформаційних та протестантських впливів. Ця проблема була вперше порушена в українській історіографії XIX - початку XX ст. Серед її чільних представників: у М. Драгоманова, О. Левицького, К. Студинського, М. Грушевського, А. Савича панувало переконання про відчутний вплив рефор-

маційних течій на Україну та про значне поширення релігійного дисидентства в середовищі українського суспільства кінця XVI - початку XVII ст.

Нова хвиля у вивченні різних аспектів релігійного життя в Україні кінця XVI - початку XVII ст. спостерігається в українській науці в останні десятиліття. Це в першу чергу дослідження Я. Ісаєвича, А. Пашука, М. Кашуби, І. Захари, В. Нічик, В. Горського, І. Паславського, Я. Стратій, В. Литвинова, В. Любащенко, П. Кралоюка та ін. Але основний наголос робився на дослідженні різного роду реформаційних течій, які тією чи іншою мірою зачіпали духовне життя України в зазначений період. В силу загальної антирелігійної атмосфери, яка панувала в той час у країні, а ще більше під тиском відповідної офіційної політики тоталітарної влади, науковці дуже часто змушені були вишукувати переважно єретичні моменти у світогляді окремих релігійних дисидентів, аніж виявляти загальнокультурну вартість їх критичних оцінок вчення і практики традиційної церкви. Незважаючи, однак, на ці недоліки методологічного характеру, загальний баланс досліджень реформаційних впливів на українське духовне життя кінця XVI - початку XVII ст., проведених українськими вченими в останні роки, слід оцінювати позитивно. Але цього не можна сказати про результати дотеперішніх наукових досліджень феномену релігійного вільнодумства в історії української духовності. Така важлива проблема, як релігійне вільнодумство в контексті першого українського культурно-національного відродження - в нашій науці взагалі не ставилася.

Більше поталанило постаті головного єресьярха того часу - Стефана Зизанія. Його відверто критична позиція щодо ряду

важливих релігійних проблем і вільнодумне трактування багатьох церковних догматів зацікавила вчених ще у XIX ст. - перші наукові дослідження були зроблені А.Ліловим, В.Завитневичем, А.Беляновським. Водночас зусиллями ряду вчених, зокрема: Д.Зубрицьким, А.Криловським, В.Мілковичем була опублікована значна кількість документів які прямо, чи дотично стосуються життя і діяльності С.Зизанія. На самому початку XX ст. була перевидана і стала доступною широкому науковому загалові основна праця українського вільнодумця "Казанє св.Кирила патріарха Єрусалимського о антихристі і знаках его з розширенням науки против ересей розних".

Оцінюючи доробок вітчизняних вчених XIX - початку XX ст., які займалися дослідженням постаті С.Зизанія, необхідно підкреслити, що вони провели значну роботу в справі віднайдення та публікації багатьох важливих документів, які стосуються особи вільнодумця, його науково-освітньої та проповідницької діяльності. Водночас згадані дослідники були першими, хто зробив спробу на науковому рівні розкрити ідейний зміст релігійно-філософських поглядів С.Зизанія. Проте основним недоліком цих досліджень була конфесійна заангажованість авторів. За рідким винятком це були вчені-богослови, які відкрито стояли на православно-охранительних позиціях і тому намагалися зобразити С.Зизанія насамперед як противника унії і борця за "чистоту православ'я". Особливо показове у цьому плані обширне дослідження А.Беляновського, який доклад чимало зусиль до того, щоб "обілити" С.Зизанія, зняти з нього звинувачення в еретизмі, які були висунуті проти мислителя ще за його життя. У цьому ж дусі оцінювали українського вільнодумця А.Лілов, В.Завитневич, С.Голубев, К.Харлампович,

митрополит Макарій (Ф.І.Булгаков) та інші православні автори. Дещо іншу позицію в оцінці поглядів С.Зизанія зайняв західноукраїнський дослідник К.Студинський. Критично оцінюючи антикатолицьку позицію С.Зизанія, він, проте, не затушовував його вільнодумного трактування церковних догматів. Але, разом з тим, К.Студинський досліджував діяльність С.Зизанія поза історичним контекстом, в якому розвивалась українська духовність на зламі XVI-XVII ст. Першим, хто по-справжньому глянув на постать С.Зизанія як на оригінального релігійного вільнодумця, був М.Грушевський. Хоч вчений спеціально не приділяв уваги дослідженню життя і поглядів С.Зизанія, ряд його тонких спостережень і висновків не втратили своєї наукової вартості і сьогодні.

Серединою 20-х рр. XX ст. закінчується перший етап у вивченні життя та діяльності С.Зизанія, після чого наступає тривала перерва. Лише в кінці 50-х рр., під час так званої "хрущовської відлиги", в умовах активізації українознавчих студій, дослідники починають проявляти інтерес до історії релігійно-духовного життя України, в тому числі і до постаті С.Зизанія. П.Яременко визнає за мислителем його антиуніатську і, взагалі, антицерковну позицію, однак, основний акцент робить на соціальному аспекті Зизанієвого вчення, а ідейно-філософський зміст його вчення залишив, по суті, поза увагою. Кроком уперед у науковому дослідженні вчення і діяльності С.Зизанія була оцінка, яку дав йому Я.Ісаєвич у відомій праці про українські братства. Розглядаючи постать С.Зизанія у тісному контексті культурно-національного руху кінця XVI - початку XVII ст., Я.Ісаєвич аргументовано показав, що український вільнодумець був одним з ідеологів і

натхненників суспільно-політичної діяльності братств. 1970 р. вийшла праця мінського дослідника С.Подокшина про Реформацію в Білорусії, в якій він присвятив С.Зизанієві достатню увагу. Як позитивне слід відзначити, що С.Подокшин зумів значною мірою перебороти однобічні погляди на С.Зизанія як борця проти "уніатсько-католицької реакції" і розкрити його роль як виразника ідеології білорусько-литовського єретичного руху в 90-х роках XVI ст.. Слабим місцем цінного загалом дослідження С.Подокшина ми вважаємо його намагання трактувати погляди С.Зизанія як єретичні, а не як прояв феномену релігійного вільнодумства. І, нарешті, 1984 р. з'явилася праця І.Паславського "Розвиток філософських ідей на Україні в кінці XVI - першій половині XVII ст.", в якій автор присвятив вільнодумству С.Зизанія окремий параграф. Заслугою дослідника слід вважати те, що він уперше релігійно-богословське вчення С.Зизанія поставив у контекст філософської думки України кінця XVI ст. Ототожнюючи єретизм з релігійним вільнодумством, автор, однак, переконливо показав генетичний зв'язок критичного підходу С.Зизанія до церковних догматів з філософськими ідеями раціоналізму.

Так загалом виглядає картина всіх основних дотеперішніх студій життя, діяльності і вчення С.Зизанія. Саме завдяки дослідженням цих вчених образ С.Зизанія став уперше набирати реальних контурів оригінального релігійного мислителя з виразно окресленим вільнодумним світоглядом.

Мета і основні завдання дослідження визначаються науково-теоретичною та культурно-історичною значимістю поставленої проблеми, а також ступенем її вивчення. Свою мету ми бачимо в тому, щоб довести образ Стефана Зизанія як оригіналь-

ного релігійного вільнодумця до логічного завершення, показати його у всій повноті як унікальний духовний феномен епохи першого українського культурно-національного відродження.

З цією метою ми поставили перед собою такі **основні завдання**:

Перше. З огляду на те, що життя і діяльність С.Зизанія припадають на період першого українського культурно-національного відродження (кінець XVI - початок XVII ст.), вважаємо за необхідне дати історіософський аналіз цієї епохи з виявленням конкретно-історичної типології її основних культурних явищ.

Друге. Оскільки нас цікавить Стефан Зизаній передусім як вільнодумець, то видається цілком природним дати наукове трактування поняття "релігійне вільнодумство" і визначити його місце в системі таких споріднених категорій, як ортодоксія, еретизм, атеїзм тощо.

Третє завдання органічно пов'язане з двома попередніми. Тобто, розв'язавши перше і друге завдання, цілком логічно виникає необхідність відповісти на питання: яку роль зіграло релігійне вільнодумство у формуванні ідеології першого українського культурно-національного відродження.

Четверте. Оскільки ми поставили собі за мету розкрити феномен українського вільнодумства кінця XVI - початку XVII ст. на прикладі ідей, сформульованих С.Зизанієм, то наша основна увага буде зосереджена на всесторонньому аналізі життя, діяльності та релігійно-філософського вчення цього мислителя. Це необхідно передбачає:

по-перше, створення наукової біографії С.Зизанія, тим більше, що така біографія на сьогодні відсутня;

по-друге, аналіз ідейно-філософського змісту писемної спадщини С. Зизанія, вичленення тих його поглядів, які розходяться з віровченням офіційної церкви - католицької і православної;

по-третє, з'ясування методологічних принципів критики церковних догматів, яку вів С. Зизаній в ході полеміки з ревнителами традиційного богослов'я;

по-четверте, висвітлення соціальної доктрини С. Зизанія та характеристика його поглядів на людину і суспільство;

по-п'яте, визначення суспільного резонансу вчення та полемічних виступів С. Зизанія і їх значення для формування ідейно-філософського потенціалу української духовності в період першого українського культурно-національного відродження.

Джерельна база дослідження. Основним історико-літературним матеріалом для написання дисертації послужили твори С. Зизанія, праці письменників-полемістів кінця XVI - XVII ст., опубліковані джерела, які стосуються періоду другої половини XVI - першої половини XVII ст. Деякі джерельні матеріали зі збірки Центрального державного історичного архіву України у м. Львові вперше вводяться в науковий обіг.

Методологія та методика дослідження. В процесі роботи ми використовували досягнення сучасної вітчизняної та зарубіжної науки в галузі історії, історії філософії, історії релігії, релігієзнавства, культурології, літературознавства стосовно методології та загальної теорії цих дисциплін. Досліджуючи історичні документи та богословсько-полемічні твори кінця XVI - першої половини XVII ст., ми послідовно дотримувалися принципу історизму, а також застосовували методику

сучасної наукової історико-філософської інтерпретації оригінального тексту з урахуванням принципів герменевтики та структуралістського аналізу.

Наукова новизна дослідження. Дисертаційна робота є самостійною науковою студією у якій феномен релігійного вільнодумства в контексті українського культурно-національного відродження кінця XVI - початку XVII ст. став об'єктом спеціального наукового дослідження. Якщо досі в наукових працях мова йшла лише про окремі прояви чи елементи релігійного вільнодумства в Україні у зазначений період, то у нашій дисертації ставиться і вирішується проблема українського релігійного вільнодумства як самостійного ідейно-світоглядного напрямку в духовній культурі України періоду першого культурно-національного відродження. При цьому вперше постать Стефана Зизанія як оригінального мислителя-вільнодумця розглянута у всій її повноті й багатогранності.

Основні елементи новизни:

- визначаючи характер духовної атмосфери культурно-національного відродження кінця XVI - початку XVII ст., ми наголошуємо, що це був період, коли інтенсивно здійснювався синтез давньоруських культурних традицій, просякнутих сильним візантійським духом, з культурними надбаннями сучасної Європи. Визначаються дві головні причини цього явища: Люблінська політична унія 1569 р. і Берестейська церковна унія 1596 р. В культурно-історичному вимірі це була культура ренесансно-реформаційного типу, в якій органічно перепліталися елементи ренесансної ідеології з явищами реформаційного характеру;

- подаючи власне розуміння поняття релігійного вільно-

думства як самостійного явища, ми визначаємо його як прояв суспільної думки, яка критично настроєна до панівних релігійних поглядів і намагається переосмислити їх, не виходячи при цьому за рамки певної конфесії;

- розкриваючи феномен українського релігійного вільнодумства на прикладі С. Зизанія, ми всебічно розглядаємо його життя і громадсько-церковну діяльність. З цією метою в дисертації детально досліджується життєвий шлях мислителя, на основі залучення вже відомих і нововідкритих документів висвітлюються недосліджені або малодосліджені сторінки його біографії; особлива увага при цьому звертається на ті факти його життя і діяльності, які відіграли вирішальну роль у формуванні С. Зизанія як релігійного мислителя-вільнодумця;

- розглядаючи релігійно-філософське вчення С. Зизанія, аналізуючи христологічну та есхатологічну концепції мислителя робимо висновок, що С. Зизаній висловлював погляди близькі до аріан і соцініан. В есхатології С. Зизаній дотримувався також раціоналістичних поглядів;

- з'ясувавши характер соціальної доктрини С. Зизанія, вважаємо, що вона пронизана хіліастичними мотивами і пов'язана з популярною в середньовіччі легендою про другий прихід Христа на Землю.

Теоретичне і практичне значення роботи. Основні положення і узагальнюючі висновки можуть бути використані для подальшого дослідження релігійної та суспільно-політичної думки середньовічної України. Вони мають певну теоретичну цінність для фахівців в галузі релігієзнавства, культурології, літературознавства, історії філософії і можуть бути використані при формуванні лекційних курсів, написанні підруч-

ників, посібників та наукових праць з даної та дотичних проблем.

Особиста участь автора в отриманні наукових і практичних результатів полягає в самостійній розробці програми дослідження релігійного вільнодумства як культурно-історичного феномену, життя, діяльності та творчої спадщини Стефана Зизанія; а також у творчому узагальненні отриманих результатів, у формулюванні основних положень та висновків дисертаційної роботи.

Апробація роботи. Основні положення та результати дослідження висвітлювалися дисертантом у виступах та повідомленнях на Першому Всеукраїнському конгресі філософів "Філософія і духовне відродження України" (Київ, 22-23 листопада 1991 р.), Науково-практичній конференції "Філософія. Культура. Цивілізація." (Львів, 23 січня 1992 р.), VIII Міжнародній науковій конференції з актуальних проблем дослідження філософської культури східних слов'ян (Полтава, 5-8 жовтня 1992 р.), Читаннях на честь 270-річчя українського мислителя Григорія Савича Сковороди (Львів, 4-5 грудня 1992 р.), III, IV, V та VI круглих столах "Історія релігій в Україні" (Львів, 3-4 травня 1993 р., 9-10 травня 1994 р., 3-5 травня 1995 р., 3-8 травня 1996 р.), Міжнародній науковій конференції "Народ, нація, держава: українське питання у європейському вимірі" (Львів, 12-14 травня 1993 р.), Другому міжнародному Конгресі українців (Львів, 22-28 серпня 1993.), II Міжнародній конференції з проблем релігії і Церкви в суспільствах посткомуністичних "Релігія і суспільні конфлікти" (Краків, Польща, 20-21 грудня 1993 р.), Людинознавчих філософських читаннях "Гуманізм. Людина. Освіта." (Дрогобич,

13-15 травня 1994 р.), Міжнародній науковій конференції "Духовність середньовічної Європи: Схід - Захід" (Одеса, 26-28 травня 1994 р.).

Структура роботи зумовлена вищенаведеними цілями та завданнями, а також специфікою об'єкта і предмета аналізу, логікою дослідження. Дисертація складається із вступу, двох розділів, заключної частини та списку використаних джерел і літератури (255 позицій). Об'єм дисертації становить 207 сторінок.

II. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми дослідження, висвітлюється ступінь розробленості даної проблеми, визначається мета та основні засади дисертаційної роботи, розкриваються методологічні засади дослідження, його новизна, визначаються теоретична і практична значимість отриманих результатів, а також положення, які виносяться на захист.

Перший розділ - "Культурно-національне відродження в Україні кінця XVI - початку XVII ст. і релігійне вільнодумство" складається з трьох параграфів.

Перший параграф "Історичні та суспільно-політичні передумови українського культурно-національного відродження кінця XVI - початку XVII ст." присвячений аналізу поняття "українське культурно-національне відродження" в контексті вказаного періоду, визначенню його типології, передумовам виникнення.

Особливістю розвитку культурного процесу середньовічної України було співіснування в часі та взаємопереплетення ре-

несансних, гуманістичних та реформаційних тенденцій. Українська духовна культура в процесі свого розвитку пройшла повний, хоча і специфічний, етап Відродження. Специфіку і характер першого українського відродження визначило особливе геополітичне положення України. Східні і західні впливи проходили через територію України, культуру, духовність і самосвідомість українського народу. Основними історико-політичними передумовами, які істотно сприяли процесу першого українського культурно-національного відродження були: Люблінська унія 1569 р. і об'єднання всіх українських земель в рамках єдиного державного організму; поширення в Україні західноєвропейських реформаційних впливів; зріст національної самосвідомості українського народу. Стержнем, навколо якого сформувалося явище першого українського культурно-національного відродження стала релігійна і навколорелігійна боротьба.

У другому параграфі "Характер і специфіка першого українського культурно-національного відродження" увага зосереджена на його основних проявах: створенні міських братств, які взяли на себе місію реформування української православної церкви, просвітницьку та освітянську діяльність; культурно-освітній рух (розповсюдження видавничої справи, розвиток полемічної літератури, створення шкіл вищого типу, організація наукової та літературної роботи); розвиток української суспільно-політичної думки, богословських пошуків, а також релігійного вільнодумства; активізація українського церковного життя, яке йде по двох напрямках: революційному, що приводить до виникнення українського феномену - з'єднаної з Римом (уніатської) церкви, і еволюційно-консервативному, що

веде до реформи українського православ'я.

У третьому параграфі "Релігійне вільнодумство як прояв культурно-національного руху в Україні кінця XVI початку XVII ст." визначається термін "релігійне вільнодумство" як прояв суспільної думки, що критично ставиться до пануючих релігійних поглядів, намагається переосмислити їх, не виходячи при цьому за рамки певної конфесії. Це явище відміне від ересі, не співпадає з ним і поняття "інакомислення" (дисиденство). Фактично, релігійне вільнодумство може проявлятися як в поглядах окремого мислителя, так і як суспільна течія, що об'єднує цілу групу людей, близьких за поглядами і переконаннями. Ступінь і форми прояву релігійного вільнодумства різноманітні за своїм походженням, природою, втіленням в ті чи інші форми - в залежності від епохи та території виникнення і поширення. Форми прояву релігійного вільнодумства ми розглядаємо історично - на різних етапах історичного розвитку різним було їх місце та роль в духовному житті суспільства. Релігійне вільнодумство відіграє позитивну роль як для розвитку суспільно-політичної думки, духовності, культури, так і для оновлення і розвитку церкви як суспільного інституту, богослов'я як науки тощо. Наприкінці XVI - у першій половині XVII ст. ті чи інші прояви релігійного вільнодумства ми простежуємо в українських письменників-полемістів: Мотовила, Клірика Острозького, Христофора Філалета, Мелетія Смотрицького; ідеологів братського руху: Юрія Рогатинця, Кирила-Транквіліона Ставровецького, Лаврентія та Стефана Зизаніїв; інших тогочасних українських мислителів.

Другий розділ "Стефан Зизаній - "преступник закону і начало еретичеству" в українському релігійному вільнодумстві

кінця ХУІ ст." присвячено найбільш яскравому представнику явища українського релігійного вільнодумства. Він складається із чотирьох параграфів.

Перший параграф "Життя та діяльність українського єрєсіарха". Ми вважаємо, що С.Зизаній народився у 50-тих роках ХУІ ст. у міщанській родині і походить з Галичини. Справжнім прізвищем братів Зизаніїв було Кукіль. С.Зизаній був винятково ерудованою людиною, добре знав "сім вільних наук", не погано володів, окрім рідної - української, грецькою, латинською та польською мовами. В його житті та діяльності можна чітко окреслити два періоди: львівський (до 1592 р.) та віленський (1593-1599 рр.). Усе життя С.Зизанія тісно пов'язане з педагогічно-освітньою діяльністю. Початок її у м.Львові припадає на 70-ті рр. ХУІ ст. - час, коли активізувалася боротьба українського міського населення проти національного, соціального та релігійного гніту. Як захисник української церкви, діяч проявив себе уже наприкінці 1583 - на початку 1584 рр., став одним з ідейних провідників Львівського Успенського братства. Від самих початків існування братської школи С.Зизаній зайняв посаду "дидакала", тобто вчителя церковнослов'янської та грецької мов. 1588 р. його було настановлено ректором Львівської братської школи. В той же час, будучи світською людиною, він одержує посаду церковного проповідника. Але, маючи неспокійний характер, він вступив у конфлікт з львівською католицькою верхівкою і львівським православним єпископом Гедеоном Балабаном.

На початку 1593 р. С.Зизаній перебирається до Вільна, де займає посаду ректора Віленської братської школи. Він не лише взяв участь у налагодженні там шкільництва та освіти,

але й зробив значний внесок у пробудження політичної активності руського населення Вільно. У Віленський період діяльності С. Зизаній остаточно сформувався як мислитель - релігійний вільнодумець, для якого православна церква як інститут, а також її українські ієрархи перестали бути непорушним авторитетом. Він, незважаючи на неодноразові заборони українського православного митрополита Михайла Рогози та польської королівської адміністрації, активно виступає проти підготовки унії української церкви з Римом.

Окрім педагогічної та проповідницької, С. Зизаній розгорнув у Вільно і літературно-полемічну діяльність. 1595 р. він видав твір "Пояснення Нікейського символу" ("Катехізіс"), який призначався як підручник для шкільного вжитку і як посібник для масового читача. 1596 р. він видає ще ряд друкованих праць: "Лист Ієремеї патріарха Константинопольського напоминальний. До того Святого отця нашого Кирила патріарха Ієрусалимського о втором пришествіи Христове и о антихристі. А ку тому от Златоустаго и от Ипполита святого папи римского згодливе о том пишучих приложено"; "Изложеніє о православной вірі", "О вчловеченіи Гоподни" та "О знаменіи Крестном" - як частини підручника Лаврентія Зизанія "Наука ку читаню, і розуменю писма словенского: ту тиж о стой тройци, і о вчловеченіи Гдні"; нарешті фундаментальний твір "Казанє святого Кирила, патріарха єрусалимського о антихристі і знаках єго, з розширенієм науки против ересей розних". В той же час мислитель продовжує активну проповідницьку та освітню діяльність.

На православному Берестейському соборі у жовтні 1596 р. зі Стефана Зизанія знято звинувачення в ересі, висунуті ук-

раїнською православною ієрархією. Ми вважаємо, що під час подій проголошення унії, у Бересті перебував і С. Зизаній. 1599 р. він прийняв духовний сан, але переслідування проти мислителя з боку католицьких та уніатських ієрархів, польської королівської адміністрації вступають у завершальну фазу і він мусить покинути Вільно, а загалом і територію Польського королівства. У 1600 р. він трагічно загинув під час паломництва у Молдавії.

У другому параграфі "Критика Стефаном Зизанієм церковних догматів" аналізуються ідеї письменника-полеміста, які відмінні від їх розуміння офіційною як католицькою, так і православною церквами. Зокрема, це невизнання Ісуса Христа ходатаєм перед Богом Отцем, Духа Святого ні подихом, ні даром, ні перстом Божим, твердження, що грішники до пекла, а святі на небо раніше судного дня не потраплять, розділення понять "ад" і "пекло", "рай" і "Царство небесне". При цьому простежується зрілий раціоналізм поглядів мислителя. С. Зизаній проповідує віротерпимість, засуджує церковне і правове переслідування іновірців. Українським письменником проводиться ідея множинності світів, сформульована майже водночас з Джордано Бруно.

Третій параграф "Есхатологія Стефана Зизанія" присвячено проблемі, яка займає одне з центральних місць у системі релігійного світогляду взагалі, і у поглядах С. Зизанія зокрема. Для розкриття базової тези своєї есхатології - протиставлення Христос-антихрист, С. Зизаній використовує ранньохристиянський міф про антихриста, який отримав найбільш завершену форму в "Одкровенні святого Івана Богослова". У творі "Казання святого Кирила..." наведено одинадцять ознак

наставання царства антихриста, які уже проявилися в світі. В зв'язку з цим, на думку автора, ось-ось повинен настати "кінець світу". Втіленням антихриста на землі український мислитель вважає римського папу. На завершення книги він, вслід за західноєвропейськими протестантами, математично доводить, що числове значення титулу "римський папа" дорівнює числу антихриста "666". Хіліастичні мотиви праці С. Зизанія тісно переплітаються з його соціальними поглядами. Скоро має відбутися друге пришестя Ісуса Христа, який встановить царство рівності і справедливості. Письменник-полеміст не обмежується суто релігійними міркуваннями, а пов'язує свою доктрину з суспільно-політичними обставинами, що склалися в Україні на зламі XVI-XVII ст.: польсько-шляхетською експансією, посиленням феодалного і національного гніту, наступом на українську культуру і духовність, католицькою інвазією, занепадом українського православ'я. Вчення С. Зизанія при всій його зовнішній містичності виходило далеко за рамки релігійної проблематики, мало яскраво виражений демократичний характер і зміст, воно висувало радикальні вимоги до церкви і суспільства, було актуальним, а великий потенційний заряд цього вчення сприяв подальшому розвитку вільнодумства на східнослов'янських землях.

У четвертому параграфі "Стефан Зизаній - релігійний вільнодумець" з'ясовується питання - ким був український мислитель: релігійним вільнодумцем, еретиком, що намагався створити своє власне віровчення, чи православним, який лише відстоював правоту своєї конфесії. Це питання почали з'ясовувати уже при житті письменника, активно дискутувалося воно у першій половині XVII ст. До нього в другій половині XIX

ст. повернулися дослідники особи С. Зизанія, але і до сьогодні воно не закрите. Необхідно врахувати той факт, що сам С. Зизаній вважав свої погляди цілком православними, тому не можна звинувачувати його в навмисному порушенні ортодоксального канону з метою підірвати основи церкви. Для його світогляду характерно засвоєння новочасних західноєвропейських реформаційних ідей. Його вчення мало з одного боку релігійно-містичне забарвлення, а з іншого ним висловлювалися зрілі радикально-реформаційні погляди. Дослідивши життя, діяльність та світогляд Стефана Зизанія, можемо стверджувати, що перед нами яскравий представник явища українського релігійного вільнодумства кінця XVI - першої половини XVII ст.

У висновках узагальнено підсумки дослідження. Релігійне вільнодумство було одним із специфічних проявів, а також закономірним результатом першого українського культурно-національного відродження в Україні кінця XVI - початку XVII ст., специфіку і характер якого зумовило особливе геополітичне положення України між Сходом і Заходом, і більш конкретно - між греко-візантійським та латино-римським культурними світами. Як прояв суспільної думки, що критично ставиться до пануючих релігійних поглядів, намагається переосмислити їх, не виходячи при цьому за рамки певної конфесії, релігійне вільнодумство - окреме явище, відмінне від ересі, інакомислення (дисиденства). У визначений період ті чи інші прояви релігійного вільнодумства ми зустрічаємо у поглядах ряду українських мислителів та письменників-полемістів. Саме завдяки постаті Стефана Зизанія, маємо всі підстави вести мову про явище українського релігійного вільнодумства як феномену першого українського культурно-національного відродження.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКЛАДЕНІ

У ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ АВТОРА:

1. Культурно-національне відродження на Україні кінця XVII ст. - на початку XVIII ст. і релігійне вільнодумство (Стефан Зизаній) // Філософія. Культура. Цивілізація: Тези доповідей науково-практичної конференції. - Львів, 1991. - С. 83-84.

2. Релігійне дисиденство як феномен української духовної культури кінця XVI - XVII ст. // Актуальні проблеми дослідження філософської культури східних слов'ян XI - XVIII ст.: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції присвяченої 270-літтю від дня народження Г.С.Сковороди. - Полтава, 1992. - С. 79-80.

3. Криза української церкви у XVI столітті і спроби її переборення // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень III круглого столу (Львів, 3-4 травня 1993 р.). - Київ-Львів, 1993. - С. 109-111.

4. Поликонфессионность - специфическая черта религиозной ситуации в Украине // II Międzynarodowa Konferencja Religie i Kościoły w społeczeństwach postkomunistycznych pod tytułem "Religia a konflikty społeczne" (Kraków, 20-21 grudnia 1993). - Kraków, 1993. - S. 32.

5. Релігійне вільнодумство на Україні від полемістів до Г.Сковороди // Г.Сковорода в духовному житті України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Тернопіль, 3-4 грудня 1992 р.). - Тернопіль, 1994. - С. 128-131.

6. Поняття Святої трійці у Стефана Зизанія // Історія

релігій в Україні: Тези повідомлень ІV круглого столу (Львів, 9-10 травня 1994 р.). - Київ-Львів, 1994. - С. 171-172.

7. Традиція і сучасність: дослідження ренесансних тенденцій в українській літературі // Україна в минулому. - Київ-Львів, 1994. - Вип. 6. - С. 171-178.

8. Wielowyznaniowość jako cecha specyficznej sytuacji religijnej na Ukrainie // Nomos: Kwartalnik religioznawczy. - N 7-8. - Kraków, 1994. - S. 277-281.

9. Есхатологія Стефана Зизанія // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень V Міжнародного круглого столу (Львів, 3-5 травня 1995 р.). - Київ-Львів, 1995. - Ч. 5. - С. 448-450.

10. Культурно-національне відродження в Україні кінця XVI - першої половини XVII ст. в контексті європейської історії // Науковий збірник Українського вільного університету: Матеріали конференції "Народ, нація, держава: українське питання в європейському контексті". - Мюнхен-Львів, 1995. - Ч. I. - С. 29-33.

11. Чи був Стефан Зизаній присутнім на Берестейському соборі? // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень VI Міжнародного круглого столу (Львів, 3-8 травня 1996 р.). - Львів, 1996. - С. 225-227.

12. Стефан Зизаній / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. - Львів, 1996. - 106 с.

АННОТАЦІЯ

Старовойт А. Н. Релігійне свободомыслие як проявление культурно-національного відродження в Україні кінця XVI - початку XVII в. (Стефан Зизаний).

Дисертація на соискание ученої ступені кандидата філософських наук по спеціальності 09.00.05 - історія філософії. Львівський державний університет ім. І. Франко, Львів, 1997.

Дисертацією являється рукопис, який містить історико-філософське дослідження процесу українського культурно-національного відродження кінця XVI - початку XVII в., релігійного свободомыслия як проявлення даного процесу, а також аналіз життя, діяльності і релігійно-філософського світогляду письменника-полеміста Стефана Зизанія.

ANNOTATION

Starovoyt Olexandr M. Religious Dissidence as a factor of the culture-national renaissance in Ukraine at the late 16-th - early 17-th centuries (Stefan Zyzanij).

The dissertation thesis for Candidate of Science degree in philosophy, speciality 09.00.05 - History of Philosophy. Lviv Ivan Franko State University, 1997.

The dissertation is a typescript, in which the author researches into the historical and philosophical process of the Ukrainian cultural and national renaissance at the late 16-th - early 17-th centuries and cast a new lights on the religious dissidence as the important part of the process. The typescript gives us the detale analisis of Stefan Zizanj's life, activity, religious and philosophical world-conception as the polemist writer.

Ключові слова: українське культурно-національне відродження, формування української національної самосвідомості, історія української філософської думки, релігійне вільнодумство, полемічна література, братства, братські школи, українсько-білоруські культурні взаємозв'язки.

Зам. №108. Підписано до друку 10.03.97.
Формат 60x84 1/16. Умов. друк. арк. 1,00. Тираж 100.
Навчально-експериментальна друкарня УАД.
м. Львів-4, вул. Личаківська, 3

15/1/97

AB 37.260